

ОНОМАСТИКА

**ПРІЗВИЩА ЖИТЕЛІВ ЖИТОМИРА,
УТВОРЕНІ ВІД НЕОСОБОВИХ НАЗВ
(НА МАТЕРІАЛІ «НАЦІОНАЛЬНОЇ КНИГИ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ
ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РОКІВ В УКРАЇНІ»)**

doi: 10.12958/2227-2631-2025-1-51-44-61

Леся Ящук,

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та методики її навчання
Житомирського державного університету імені Івана Франка
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4314-0807>*

Статтю присвячено аналізу лексичної бази прізвищ м. Житомира «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Житомирська область», похідних від неособових апелятивів. У складі прізвищ житомирців слідом за П. Чучкою виокремлено: 1) назви істот, крім людей; 2) анатомічні назви; 3) назви рослин, їхніх частин і плодів; 4) назви страв, напоїв, продуктів харчування; 5) назви одягу, взуття, прикрас; 6) назви знарядь праці, предметів побуту та їхніх частин; 7) назви абстракцій; 8) назви явищ природи й різних часових понять; 9) назви рельєфу та різних видів рослинного покриву; 10) назви одиниць виміру й грошей; 11) назви речовин; 12) назви хвороб, фізичних вад.

Найчастіше базою для творення досліджуваних антропонімів слугують назви як свійських, так і диких птахів та звірів: *ворона, горобець, зозуля, каплун, ведмідь, лось, росомаха, хом'як*; засвідчено й діалектизми: *диркач, когут, крак, пітух, тетера*. Бідніше представлені назви риб, плазунів, комах: *Карасик, Муха, Черва*. Прізвища, мотивовані назвами флори, містять сільськогосподарські і дикорослі назви рослин, дерев: *Бурак, Гарбуз, Качан, Лобода, Пиеничка*. Аналізовані оніми, утворені від назв страв, напоїв, продуктів харчування, дають уявлення про меню давніх мешканців Житомирщини: *Галушко, Журик, Кваша, Кулеш*. Помітне місце серед побутової лексики посідають назви різних інструментів: *Довбня, Клепак, Кочерга, Мисник*. Твірними основами прізвищ часто слугують назви одягу, взуття: *каптур, кожух, кучма, чобіток, шуба*. У складі досліджуваного антропонімікону наявні назви явищ природи та різних часових понять: *Колядюк, Середа, Мороз, Холод, Шквира*. У незначній кількості прізвищ відображені назви абстракцій (*Кара, Незгода*), рельєфу та різних видів рослинного покриву (*Дубинин, Ліс*), назви хвороб, фізичних вад (*Гуля, Ковтун*). Поодинокими прикладами представлені прізвища, в основах яких лежать назви одиниць виміру й грошей, а також назви речовин: *Пятак, Попель*. Окрему групу

утворюють прізвища, базою для яких слугують неособові апелятиви різної семантики: *бик, вишняк, голубець, крак, тетеря*.

У роботі використано описовий метод, зокрема інвентаризацію та систематизацію лексичного матеріалу із залученням лінгвістичного прийому лексико-семантичного аналізу.

Ключові слова: антропоніміка, неособова назва, прізвище, семантика твірних основ.

Yashchuk Lesya. Surnames of Zhytomyr Residents Derived from Non-Personal Nouns (Based on The National Book of Remembrance of the Victims of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine)

The article is devoted to the analysis of the lexical base of surnames of the city of Zhytomyr recorded in The National Book of Remembrance of the Victims of the Holodomor of 1932 – 1933 in Ukraine. Zhytomyr Region, which are derived from non-personal appellatives. Following P. Chuchka, the surnames of Zhytomyr residents are categorized into: 1) names of living beings other than humans; 2) anatomical terms; 3) names of plants, their parts, and fruits; 4) names of dishes, drinks, food products; 5) names of clothing, footwear, jewelry; 6) names of tools, household items, and their parts; 7) names of abstractions; 8) names of natural phenomena and various temporal concepts; 9) names of landforms and types of vegetation; 10) names of units of measurement and money; 11) names of substances; 12) names of diseases and physical defects.

Most frequently, the basis for the formation of these anthroponyms are names of both domestic and wild birds and animals: *vorona, horobets, zozulia, kaplun, vedmid, los, rosomakha, khomyak*. Dialectal terms are also attested: *dyrkach, kohut, krak, pitukh, tetera*. Less commonly represented are names of fish, reptiles, and insects: *Karasyk, Mukha, Cherva*. Surnames motivated by plant names include both cultivated and wild plants and trees: *Burak, Harbuz, Kachan, Loboda, Pshenytska*. The analyzed onomastics derived from names of food and drinks provide insight into the menu of Zhytomyr's historical residents: *Halushko, Zhuryk, Kvasha, Kulesh*. Prominent among household-related lexemes are names of tools: *Dovbnia, Klepak, Kocherha, Mysnyk*. The roots of surnames also often include names of clothing and footwear: *kaptur, kozhukh, kuchma, chobitok, shuba*. Within this anthroponymic material, one also finds names of natural phenomena and temporal concepts: *Kolyadyuk, Sereda, Moroz, Kholod, Shkvyra*. Less frequently found are surnames based on abstractions (*Kara, Nezghoda*), landforms and vegetation (*Dubynin, Lis*), diseases and physical defects (*Hulia, Kovtun*). Singular examples include surnames derived from units of measurement, money, and substances: *Piatak, Popel*.

Keywords: anthroponymy, non-personal noun, surname, semantics of word-forming bases.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Вступ. Прізвища як наймолодший клас антропонімів, формуючись упродовж багатьох століть, остаточно утвердилися в Україні наприкінці XVIII – протягом XIX ст.: «часткове внормування почалося в Галичині наприкінці XVIII ст. від патенту Йосифа II... 1812 р. на всій території Австрійської імперії був запроваджений «Загальний цивільний кодекс». ... На всій території України таке внормування почалося на початку XIX ст. Цивільний кодекс («Новое гражданское уложение»), що був запроваджений на всій території Російської імперії 1826 р., остаточно закріпив різні раніше побутово вживані особові назви вже як спадкові скам'янілі родинні прізвища» (Худаш, 1977, с. 96). На сьогодні прізвище має такі глобальні ознаки, як юридична обов'язковість, родинна спадковість, часова стабільність, мінімальне звукове варіювання та максимально можлива індивідуалізація (Чучка, 2005, с. XII). Цей клас українських антропонімів вивчали Б. Близнюк, Г. Бучко, Л. Кравченко, С. Панцьо, Г. Панчук, Ю. Редько, М. Худаш, П. Чучка та інші ономасти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історична антропонімія Житомирщини XVI–XVII ст., зокрема й лексико-семантичні особливості прізвищевих назв, були предметом вивчення Л. Ящук (Ящук, 2008). Прізвища Брусилівського, Звягельського, Овруцького, Чуднівського та інших районів Житомирської області «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні» досліджували І. Будько, В. Титаренко, Л. Ящук (Будько, 2023; Ящук & Титаренко, 2022; Ящук & Титаренко, 2023; Ящук, 2024a). Відіменні прізвища жителів Житомира, засвідчені в «Національній книзі пам'яті жертв голодомору у 1932 – 1933 років в Україні», описала Л. Ящук (Ящук, 2024b).

Мета пропонованої статті – проаналізувати прізвища житомирців «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Житомирська область» (далі – «Національна книга пам'яті...»), утворені від неособових назв.

Мартиролог, з якого вибрано антропонімний матеріал, укладений на підставі Книг реєстрації актів про смерть у Житомирі, які зберігаються в Державному архіві Житомирської області. За архівними документами, 1932 – 1933 рр. у місті Житомирі, яке тоді входило до складу Київської області, загинуло 8015 осіб (НКП, с. 20). «За національною структурою серед померлих переважають українці – 5687 осіб (70,95 % від загальної кількості); євреїв – 1258 (15,69 %), поляків – 627 (7,82 %), росіян – 283 (3,53 %), німців – 91 (1,13 %), чехів – 20, білорусів – 22, інших національностей – 27 осіб» (Махорін, Копійченко & Тіміряєв, 2008, с. 17).

Методи дослідження. Студію здійснено шляхом використання описового методу, зокрема інвентаризації та систематизації лексичного матеріалу із залученням лінгвістичного прийому лексико-семантичного аналізу.

Виклад основного змісту. Беручи за основу класифікацію П. Чучки, у складі прізвищ м. Житомира «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні», похідних від неособових апелятивів, виділяємо основи таких семантичних розрядів: 1) назви істот, крім людей (звірів, птахів, комах, черв'яків, риб, плазунів); 2) назви анатомічні; 3) назви рослин, їхніх частин і плодів; 4) назви страв, напоїв, продуктів харчування і п. т.; 5) назви одягу, взуття, прикрас і под.; 6) назви знарядь праці, предметів побуту та їхніх частин; 7) назви абстракцій; 8) назви явищ природи й різних часових понять; 9) назви рельєфу та різних видів рослинного покриття; 10) назви одиниць виміру й грошей; 11) назви речовин; 12) назви хвороб, фізичних вад тощо (Чучка, 2008, с. 420).

Основою для творення досліджуваних прізвищ від слів категорії *nomina impersonalia* найчастіше слугують назви як свійських, так і диких звірів і птахів.

1. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...», утворені від назв істот, крім людей:

а) звірів: *Барсук* (НКП, с. 25) і *Барсученко* (НКП, с. 25) < *Барсук* < *барсук*, тобто *борсук* 'хижий лісовий хутровий звір з родини куницевих' (СУМ, 1, с. 221); *Ведмеденко* (НКП, с. 40) < *Ведмідь* < *ведмідь* 'великий хижий ссавець з незграбним масивним тілом, укритий густою шерстю' (СУМ, 1, с. 316); *Волк* (НКП, с. 44) і *Волков*, *Волков-Семикашев* / *Волкова-Семикашева*¹ (НКП, с. 44) < *Волк* < *волк*, тобто *вовк* 'хизак родини собачих, звичайно сірої масті' (СУМ, 1, с. 711), майже всі індоевропейські народи традиційно використовують назву *вовка* для іменування людини, «до пізнього середньовіччя українці, як і інші слов'яни, давали це відапелятивне ім'я дитині з метою відвернути від неї згубну силу злих духів» (Чучка, 2011, с. 105); *Заяць* (НКП, с. 71), *Зайцев* (НКП, с. 70) < *Заєць* < *заєць* 'невеликий полохливий звірок родини гризунів, з кучим хвостом, довгими задніми ногами і довгими вухами' (СУМ, 1, с. 120); *Кобильчук* (НКП, с. 84) < *Кобила* < *кобила*, серед значень лексеми *кобила* засвідчене 'самка жеребця; лошиця' (СУМ, 4, с. 200 – 201), можливо, твірною основою слугувала назва *Кобилка* < *кобилка* 'зменш.-пестл. до *кобила*' (СУМ, 4, с. 200); *Козова*², *Козюк* (НКП, с. 88) < *Коза* < *коза* і *Козюченко* (НКП, с. 88) < *Козюк* < *Коза* < *коза* 'невелика рогата жуйна тварина родини порожнисторогих,

¹ Через скісну ризикну подано наявні в досліджуваному джерелі прізвища чоловічого / жіночого роду.

² Знаком * помічено прізвища, засвідчені в досліджуваному матеріалі лише в ідентифікації жінок.

що дає молоко, м'ясо тощо; самиця козла' (СУМ, 4, с. 209); *Козел* (НКП, с. 87), а також *Козлов* / *Козлова-Побединська* (НКП, с. 87), *Козлюк* (НКП, с. 88) < *Козел* < *козел* 'дика жуйна тварина родини порожнисторогих, що живе переважно в горах', 'те саме, що *цап*', тобто 'самець кози' (СУМ, 4, с. 211; 11, с. 179); *Кот* (НКП, с. 93) і *Котенко*, *Котюк* (НКП, с. 93) < *Кіт* < *кіт* 'свійська тварина родини котячих, що знищує мишей і щурів; самець кішки' (СУМ, 4, с. 171); *Лисенко*, *Лисюк* (НКП, с. 106) < *Лис* < *лис* 'хижий ссавець родини собачих з цінним рудим або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом; самець лисиці' (СУМ, 4, с. 489); *Лось* (НКП, с. 108) < *лось* 'велика тварина родини оленячих з лопатоподібними рогами у самців' (СУМ, 4, с. 549); *Медведєв*, *Медведюк* (НКП, с. 116) < *Медвідь* < *медвідь*, «особове ім'я *Медвідь* походить від давньої форми слов'янської назви звіра *медвѣдь* 'ведмідь'» (Чучка, 2011, с. 233); *Овечкин* (НКП, с. 141) < *Овечка* < *овечка* 'те саме, що *вівця*' (СУМ, 5, с. 611); *Росомаха* (НКП, с. 163) < *росомаха* 'хижий звір родини куницевих з густою, довгою і грубою шерстю перев. кашаново-бурого забарвлення' (СУМ, 8, с. 884); *Скотов* (НКП, с. 171) < *Скот* < *скот* «четвероногі свійські сільськогосподарські тварини» (СУМ, 9, с. 307), *Скоткін* (НКП, с. 171) < *Скоток* < *скоток* 'зменш. від *скот*' або < *Скотка* < *скотка* 'Согех, землерийка' (Грінченко, 4, 141); *Собаченко* (НКП, с. 173) < *Собака* < *собака* 'домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні й т. ін.', 'хижий ссавець родини собачих' (СУМ, 9, с. 430); *Соболь* (НКП, с. 173) < *соболь* 'невелика хижа тварина родини куницевих із темно-коричневим або темно-бурим шовковистим пухнастим хутром' (СУМ, 9, с. 433); *Хомяк* (НКП, с. 192) < *хом'як* 'польовий гризун з товстим, неповоротким тілом і добре розвиненими захисними мішками, шкідник польових і городніх культур' (СУМ, 11, с. 124); *Шуляк* (НКП, с. 204) < *шуляк* розм. 'віл з опущеними рогами' (СУМ, 11, с. 560); *Щуревич*, *Щуров* (НКП, с. 205) < *Щур* < *щур* 'те саме, що пацюк' (СУМ, 11, с. 611) та ін.;

б) птахів: *Бакланова** (НКП, с. 24) < *Баклан* < *баклан* 'водяний птах, *Phalacrocorax* Briss.' (ЕСУМ, 1, с. 115); *Воробйов* / *Воробйова* (НКП, с. 45) < *Воробей* < *воробей*, М. Никончук серед поліських назв *горобця* наводить, крім інших, *горобец* і *воробей* (Никончук, 1968, с. 443), П. Чучка наголошує, що в Україні назва *горобця* здавна метафорично використовувана як особова *Воробей* (Чучка, 2011, с. 116); *Ворона* (НКП, с. 45) < *ворона* 'хижий птах із чорним або сірим пір'ям, що живе на деревах поблизу населених пунктів' (СУМ, 1, с. 740); *Воронов* / *Воронова* (НКП, с. 45) < *Ворон* < *ворон* 'великий хижий птах із блискучим чорно-синім пір'ям, що живе подалі від осель (переважно в лісі)' (СУМ, 1, с. 740), у давніх слов'ян, за Я. Свободою, імена зразка *Голуб*, *Крук*, *Орел*, *Сова*, *Ворон* виконували захисну функцію, оберігаючи носіїв від хвороб, злих духів (Чучка, 2011, с. 117); *Гоголев* (НКП, с. 51) < *Гоголь* < *гоголь* 'водоплавний дикий птах родини качиних' (СУМ, 2, с. 102); *Голуб* (НКП, с. 52) і *Голубєв* (НКП, с. 52) <

Голуб < *голуб* ‘птах ряду голубоподібних з різнобарвним пір’ям та великим волом’ (СУМ, 2, с. 118); *Горобець* (НКП, с. 54), *Горобчук* (НКП, с. 54) < *Горобець* < *горобець* ‘маленький сірий птах, який живе перев. поблизу житла людини’ (СУМ, 2, с. 135) або < *Горобка* < *горобка* ‘те саме, що горобчиха’ (СУМ, 2, с. 135); *Гусев* (НКП, с. 59) < *Гусь* < *гусь*, з-поміж діалектних назв *гуски дикої* на Поліссі засвідчено *дики гусь* і *діка гусь* (Никончук, 1968, с. 446), *гуска* ‘великий водоплавний свійський і дикий птах з довгою шиєю; самка гусака’ (СУМ, 2, с. 198); *Дрозд* (НКП, с. 65) і *Дроздович* (НКП, с. 65) < *Дрізд* < *дрізд* ‘невеликий співучий птах, що живе в лісах, гніздиться на деревах, кущах, землі’ (СУМ, 2, с. 418), на Поліссі на позначення цього птаха в діалектах найбільш часто вживають саме назву *дрозд* (Никончук, 1968, с. 446 – 447); *Дятел* (НКП, с. 66) < *дятел* ‘лісовий з довгим, гострим та міцним дзьобом птах, який добуває їжу зі щілин кори дерева’ (СУМ, 2, с. 451); *Журавльов* / *Журавльова* (НКП, с. 69) < *Журавель* < *журавель* ‘великий перелітний птах з довгими ногами, шиєю і прямим гострим дзьобом, живе на лісових та степових болотах’ (СУМ, 2, с. 547); *Зозуля* (НКП, с. 73) і *Зозулевич*, *Зозулевіч* (НКП, с. 73) < *Зозуля* < *зозуля* ‘корисний перелітний птах-самка із світло- чи бурувато-сірим оперенням; поширений у Європі і Азії; кладе яйця в чужі гнізда; живиться комахами, зокрема волохатою гусінню’ (СУМ, 3, с. 678); *Каплунюк* (НКП, с. 79) < *Каплун* < *каплун* ‘кастрований півень, якого відгодовують на м’ясо’ (СУМ, 4, с. 95); *Козут* (НКП, с. 86) < *когут* діал. ‘півень’, ‘тетеря’ (СУМ, 2, с. 207); *Лебедєв* (НКП, с. 103) < *Лебідь* < *лебідь* ‘великий перелітний дикий водоплавний птах з довгою, красиво вигнутою шиєю і білим (рідше чорним) пір’ям’ (СУМ, 4, с. 458), з-поміж поліських назв *лебедя* М. Никончук називає *лебідь*, *лебедь* (Никончук, 1968, с. 456); *Орленко*, *Орлова** (НКП, с. 143) < *Орел* < *орел* ‘великий хижий птах родини яструбових, що водиться в горах або степах різних частин світу’ (СУМ, 5, с. 743); *Перепелов* (НКП, с. 148) < *Перепел* < *перепел* ‘невеличка польова перелітна пташка родини фазанових, яка має темно-буре плямисте забарвлення’ (СУМ, 6, с. 245); *Перепелиця* (НКП, с. 148) < *перепелиця* ‘те саме, що *перепілка*’ (СУМ, 6, с. 245); *Пітухов* / *Пітухова* (НКП, с. 150) < *Пітух* < діал. *пітух* ‘півень’ (Никончук, 1968, с. 459); *Сич* (НКП, с. 169 – 170) < *сич* ‘хижий нічний птах бурого кольору родини совиных’ (СУМ, 9, с. 209); *Соколов* / *Соколова* (НКП, с. 173) < *Сокіл* < *сокіл* ‘хижий птах родини соколиних з міцним гачкуватим дзьобом, кривими кігтями і довгими гострими крильми’ (СУМ, 4, с. 458); *Соловей* (НКП, с. 174), а також *Соловійов* / *Соловійова*, *Соловьова** (НКП, с. 174) < *Соловей* < *соловей* ‘маленький перелітний корисний птах родини горобиних з сірим оперенням, самець якого чудово співає, особливо в період гніздування’ (СУМ, 9, с. 444); *Сорока* (НКП, с. 174) і *Сорокін* (НКП, с. 174) < *Сорока* < *сорока* ‘лісовий птах родини воронових з довгим хвостом і чорно-білим пір’ям, що видає характерні звуки – скрекотіння’ (СУМ, 9, с. 463); *Чайка* (НКП, с. 194) <

чайка '(Vanellus vanellus L.) 'морський водоплавний птах родини сивкових', '(Larus ridibundus L.) перев. наземний денний птах ряду сивоподібних, що селиться на узбережжі річок, озер, зрідка живе також у чагарниках та лісах' (СУМ, 11, с. 264); *Чижевич* (НКП, с. 196) < *Чиже* < *чиже* 'невеликий співучий птах родини в'юркових' (СУМ, 11, с. 322); *Шпак* (НКП, с. 202) < *шпак* 'невеликий перелітний співучий птах ряду горобиних з коротким хвостом, прямим дзьобом і великими крильми' (СУМ, 11, с. 513); *Шуляк* (НКП, с. 204) < *шуляк* розм. 'те саме, що *шуліка*' (СУМ, 11, с. 560), на Поліссі вживане діал. *шуляк* (СУМ, 11, с. 611) і та ін.;

в) комах, черв'яків: *Жук* (НКП, с. 69) і *Жуков*, *Жукович* (НКП, с. 69) < *Жук* < *жук* 'комаха ряду твердокрилих, у якої верхні тверді крила захищають нижні прозорі крила, за допомогою яких літають' (СУМ, 2, с. 546); *Комаренко* (НКП, с. 89) < *Комар* < *комар* 'двокрила кровосална комаха з тонким довгастим тільцем і хоботком' (СУМ, 4, с. 240); *Муха* (НКП, с. 123) < *муха* 'загальна назва дуже поширеної комахи ряду двокрилих, що є переносником збудників заразних хвороб' (СУМ, 4, с. 832); *Чмелюк* і *Чмилюк* (НКП, с. 196) < *Чміль* / *Чміль* < *чміль* діал. 'джміль' (СУМ, 11, с. 345); *Шоришунова** (НКП, с. 202) < *Шоришун*, ім'я прізвиськового типу *Шершун* < від діал. *шершун* 'шершень' (Чучка, 2011, с. 364), *шершень* 'велика перетинчастокрила жаляча комаха родини ос перев. жовтого забарвлення з червоно-бурим відтінком' (СУМ, 11, с. 446); *Черва* (НКП, с. 195) < *черва* збірн., розм. 'черви' (СУМ, 11, с. 295) та ін.;

г) риб, плазунів: *Карасик* (НКП, с. 79) < *карасик* 'зменш.-пестл. До *карась*', тобто 'невелика прісноводна риба родини коропових мідно-червоного або сріблястого кольору' (СУМ, 4, с. 101); *Пічкур* (НКП, с. 150) < *пічкур* 'дрібна річкова риба родини коропових' (СУМ, 6, с. 552); *Щукін* (НКП, с. 205) < *Щука* < *щука* 'хижа прісноводна промислова риба, що має видовжене тіло із сплющеною зверху витягнутою головою' (СУМ, 11, с. 609); *Уженко* (НКП, с. 185) < *Уж* < *уж*, тобто *вуж* 'неотруйна змія середнього розміру, що має жовті плями з обох боків голови' (СУМ, 1, с. 782) і под.

2. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...», утворені від анатомічних назв: *Бородкіна** (НКП, с. 33) < *Бородка* < *бородка*, тобто *борідка* 'зменш. до *борода*', а саме 'волосяний покрив на нижній частині обличчя', 'підборіддя, нижня щелепа' (СУМ, 1, с. 218); *Волосевич* (НКП, с. 44) < *Волос* < *волос* 'те саме, що волосина', збірн. 'те саме, що волосся', збірн. 'шерсть тварин, а також волосини з гриви та хвоста коней; використовується для різних виробів і технічних потреб' (СУМ, 1, с. 730), власне особове ім'я *Волос* П. Чучка інтерпретує як похідне: а) від особового імені *Волос* – назви східнослов'янського бога-покровителя худоби, пов'язаної з псл. **volstь* 'владасть' чи **vels-* або **vols-* 'володіти'; б) від етноніма кельтського походження *волоси* / *волохи*; в) від календарного імені грецького походження *Влас*, яке

зазнало повноголосся (Чучка, 2011, с. 115); *Гребенюк* (НКП, с. 55) < *Гребінь* < *гребінь*, з-поміж значень лексеми *гребінь* неявне ‘довгастиї зубчастий м’ясистий наріст на голові деяких птахів’ (СУМ, 2, с. 162); *Губенко* (НКП, с. 57) < *Губа* < *губа* ‘кожна з двох шкірно-м’язових рухомих складок, що утворюють краї рота у людей і тварин’ (СУМ, 2, с. 185); *Кожка* (НКП, с. 86) < *кожа* діал. ‘шкіра, шкура’ (СУМ, 4, с. 208); *Крилова** (НКП, с. 96) < *Крило* < *крило*, у тлумачному словнику української мови першим серед 10 значень назви *крило* подано ‘літальний орган птахів, комах та деяких ссавців (напр., кажанів)’ (СУМ, 4, с. 346); *Мордюк* (НКП, с. 121) < *Морда* < *морда* ‘передня частина голови тварини’, вульг. ‘про обличчя’ (СУМ, 4, с. 801); *Ніс* (НКП, с. 139) і *Носова** (НКП, с. 140) < *Ніс* < *ніс*, лексема *ніс*, крім інших, має значення ‘орган нюху у вигляді виступу над ротом з дихальними шляхами на обличчі людини, морді тварини’, ‘дзьоб птаха’ (СУМ, 5, с. 426 – 427); *Очкович* (НКП, с. 144) < *Очко* < *очко* ‘зменш.-пестл. до око’ (СУМ, 5, с. 834); *Пята** (НКП, с. 157) < *п’ята* ‘задня частина ступні’ (СУМ, 8, с. 419), оскільки це жіноче прізвище, можливе походження від порядкового прикметника жіночого роду однини *п’ята*; *Усенко* (НКП, с. 185) < *Ус* < *ус* ‘волосся, яке росте над верхньою губою в чоловіків’, ‘волосся-щетинки по боках верхньої губи в деяких тварин’ (СУМ, 1, с. 788); *Хвост* (НКП, с. 190) < *хвост*, серед значень лексеми *хвіст* наявне ‘придаток на задній частині тіла тварини, що являє собою продовження хребта від крижової кістки’ (СУМ, 11, с. 43); *Черевко* (НКП, с. 195) і *Черевкова** (НКП, с. 195) < *Черевко* < *черевко* ‘зменш. до *черевко*’ (Грінченко, 4, с. 455), тобто ‘те само, що живить’ (СУМ, 11, с. 303); *Чуб* (НКП, с. 196) < *чуб* ‘волосся на голові в людини (перев. у чоловіка)’, ‘жмут шерсті або пір’я на голові деяких тварин’ (СУМ, 11, с. 371) і под.

3. Прізвища житомирців «Національної книги пам’яті...», похідні від назв рослин, їхніх частин і плодів: *Березюк* (НКП, с. 28) < *Берега* < *береза* ‘лісове білокоре дерево з тоненьким довгим гіллям і серцевидним листям’ (СУМ, 1, с. 159); *Бурак*, *Буряк* (НКП, с. 36) < *буряк* ‘городня рослина, однорічний і багаторічний овочевий коренеплід’, ‘корінь цієї рослини, що вживається як їжа і корм для худоби, а також є сировиною для промисловості’ (СУМ, 1, с. 262); *Боровик* (НКП, с. 33) < *боровик* ‘білий гриб’ (СУМ, 1, с. 218); *Верес* (НКП, с. 40) < *верес* ‘вічнозелений низенький кущик з дуже дрібним і численним листям та лілово-рожевими квітками’ (СУМ, 1, с. 328); *Виноградов* (НКП, с. 42) / *Виноградова* (НКП, с. 41 – 42) < *Виноград* < *виноград* ‘південна витка кущова рослина з широким листям та вусиками, з плодами, зібраними в грона’, ‘ягоди цієї рослини’ (СУМ, 1, с. 441); *Гарбуз* (НКП, с. 47) < *гарбуз* ‘городня сланка рослина з великими круглими або овальними плодами’, ‘плід цієї рослини’ (СУМ, 2, с. 30); *Горошко* (НКП, с. 54) < *Горох* < *горох* ‘польова і городня трав’яниста рослина родини бобових з круглим насінням (горошинами)’, ‘насіння цієї рослини,

що використовується для харчування' (СУМ, 2, с. 137) або < *горошок* 'зменш. до *горох*', 'назва деяких трав'янистих рослин родини бобових' (СУМ, 2, с. 138); *Грабчук* (НКП, с. 55) < *Граб* < *граб* 'листяне дерево або кущ родини березових з гладенькою сірою корою' (СУМ, 2, с. 150) або < *Грабок* < *грабок* 'те саме, що *граб*' (СУМ, 2, с. 151); *Дуб* (НКП, с. 65) і *Дубін* (НКП, с. 65), *Дубов* (НКП, с. 66) < *Дуб* < *дуб* 'багаторічне листяне дерево з міцною деревиною та плодами – жолудями' (СУМ, 2, с. 428); *Дубовик* і *Дубовік* (НКП, с. 66) < *дубовик* 'їстівний гриб, що росте перев. в дубових лісах' (СУМ, 2, с. 430); *Желудько* (НКП, с. 68) < *Желудь* < *желудь*, тобто *жолудь* 'плід дуба' (СУМ, 2, с. 543); *Качан* (НКП, с. 81), *Кочан* (НКП, с. 94) і *Качанюк* (НКП, с. 81) < *Качан* < *качан* 'головка капусти', 'стрижень капусти, який їдять сирим', 'потовщене стебло суцвіття кукурудзи, на якому росте її насіння', 'недоїдена середина яблука або груші; недогризок' (СУМ, 4, с. 123); *Козельчук* (НКП, с. 87) < *Козелок* < *козелок* 'росл. *Tragopogon major* L.' (Грінченко, 2, с. 265); *Колос* (НКП, с. 89) і *Колосович* (НКП, с. 89) < *Колос* < *колос* 'суцвіття більшості злаків і деяких інших рослин, у якому квітки розміщені вздовж стрижня', 'те саме, що колосся' (СУМ, 4, с. 232 – 233); *Коренюк* (НКП, с. 90) < *Корінь* < *корінь*, з-поміж значень лексеми *корінь* – 'частина рослини, що міститься в землі й за допомогою якої рослина всмоктує з ґрунту воду з поживними речовинами' (СУМ, 4, с. 292); *Лобода* (НКП, с. 108) < *лобода* 'найпоширеніший бур'ян, що засмічує посівні та городні культури; листя деяких видів цієї рослини вживають у їжу, як шпинат, салат тощо' (СУМ, 4, с. 536); *Маслюк* (НКП, с. 115) < *маслюк* 'їстівний гриб з опуклою жовто-бурою шапкою, покритою липким слизом' (СУМ, 4, с. 639); *Мох* (НКП, с. 122) < *мох* 'сланка спорова рослина без коріння та квітів, що росте у вологих місцях, на деревах, камінні' (СУМ, 4, с. 814); *Пастернак* (НКП, с. 147) < *пастернак* '(*Pastinaca* L.) дворічна чи багаторічна городня і дикоростуча рослина родини зонтичних, м'ясистий коренеплід якої використовується як прянощі в кулінарії, як корм для тварин' (СУМ, 6, с. 90); *Полинов* (НКП, с. 152) < *Полин* < *полин* '(*Artemisia Absinthium* L.) трав'яниста або напівкущова рослина родини складноцвітих з міцним запахом і гірка на смак' (СУМ, 7, с. 68); *Пшеничка* (НКП, с. 157) < *пшеничка* 'пестл. до *пшениця*', розм. 'те саме, що кукурудза (перев. про качани кукурудзи)' (СУМ, 8, с. 415); *Сливченко* (НКП, с. 171) < *Сливка* < *сливка* 'те саме, що *слива*', тобто 'садове і лісове плодове дерево або кущ з соковитими плодами перев. фіолетового або жовтого кольору з великою довгастою кісточкою', 'плід цього дерева або куща' (СУМ, 9, с. 350 – 351); *Соснова** (НКП, с. 174) < *Сосна* < *сосна* 'вічнозелене хвойне дерево, перев. з прямим високим стовбуром, довгою хвоєю і невеликими шишками, або такі дерева в сукупності' (СУМ, 9, с. 469); *Струк* (НКП, с. 177) < *струк* 'те саме, що *стручок*', тобто 'довгий і вузький плід більшості рослин родини хрестоцвітих, що перев. розкривається на дві половинки, в яких міститься насіння' (СУМ, 9,

с. 789, 796); *Сук* (НКП, с. 177) і *Сукенко* (НКП, с. 177) < *Сук* < *сук* ‘великий відросток, який відгалужується від стовбура дерева’, ‘залишок від зрізаного бокового відростка в дощці, колоді’ (СУМ, 9, с. 830); *Травченко* (НКП, с. 183) < *Трава* < *трава* ‘рослина з однорічними зеленими м'якими пагінцями, які не дерев'яніють’ (СУМ 10, с. 218); *Черешнев* (НКП, с. 195) < *Черешня* < *черешня* ‘плодове дерево роду вишень родини розових’, ‘соковита ягода, схожа на вишню – плід цього дерева’ (СУМ, 11, с. 308); *Шишкевич* (НКП, с. 200) < *Шишка* < *шишка* ‘суцвіття хвойних та деяких інших рослин, перев. круглої чи овальної форми, вкрите лусочками’ (СУМ, 11, с. 466); *Шмир* (НКП, с. 201) < *шмир* ‘росл. *Bromus arvensis*’ (Грінченко, 4, с. 506); *Шулькевич* (НКП, с. 204) < *Шулька* / *Шульок* < *шулька* / *шульок*, а саме *шулька* діал. ‘те саме, що *шульок*’, тобто діал. ‘качан кукурудзи’ (СУМ, 11, с. 560); *Яворенко* (НКП, с. 206) < *Явір* < *явір* ‘дерево родини кленових з великим п'ятилопатовим листям; білий клен (іноді цим словом називають осокір та деякі інші тополі)’ (СУМ, 11, с. 620) та ін.

4. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...», утворені від назви страв, напоїв, продуктів харчування і п. т.:
Буханевич (НКП, с. 36) < *Бухан* < *бухан* ‘пшенична або гречана хлібина; узагалі одна хлібина’ (СУМ, 1, с. 266); *Буханчук* (НКП, с. 36) < *Буханка* < *буханка* ‘те саме, що *бухан*’ або < *Буханець* < *буханець* ‘зменш. до *бухан*’ (СУМ, 1, с. 267); *Варениця* (НКП, с. 38) < *варениця* ‘виготовлений для вареників, розкачаний як коржик шматочок тіста, який іноді варять і без начинки’ (СУМ, 1, с. 291); *Варій* (НКП, с. 38) < *варій* ‘вариво, страва’ (ЕСУМ, 1, с. 332); *Варчук* (НКП, с. 38) < *Варка* < *варка* ‘те саме, що варіння’, ‘кількість чого-небудь, звареного за один раз’ (СУМ, 1, с. 293), *варка* ‘риб'яча голова’ (Грінченко, 1, с. 127), можливе походження прізвища від чол. *Ваврвар* чи жін. *Варвара* (Трійняк, 2005, с. 57); *Галушко* (НКП, с. 47), *Галушкевич* (НКП, с. 47) < *Галушка* < *галушка* ‘різаний або рваний шматочок прісного тіста, зварений на воді або на молоці’ (СУМ, 2, с. 22); *Журик* (НКП, с. 69) < *Жур* < *жур* ‘кисла страва з вівсяного борошна’ (ЕСУМ, 2, с. 209), у говорах Полісся *жур* ‘рідкий гарячий кисіль із вівсяного борошна’, ‘рідкий вівсяний кисіль’, ‘рідкий неквашений вівсяний кисіль’, ‘рідкий кисіль із вівсяного чи житнього борошна’, ‘те саме, що кисіль’, ‘про кислу драглисту масу’ (Вешторт, 1968, с. 376); *Калач* (НКП, с. 77) < *калач* ‘білий хліб особливої форми, випечений із крученого й переплетеного тіста’ (СУМ, 4, с. 75); *Кваша*, *Квоша* (НКП, с. 81) < *кваша*, на Поліссі *кваша* має значення ‘кисле молоко’, ‘кисло-солодка тістоподібна страва із суміші рівних частин гречаного та житнього борошна’, ‘кисло-солодка страва із житнього борошна’, ‘квашена капуста’ (Вешторт, 1968, с. 382); *Кисіль* (НКП, с. 82), *Кісель* (НКП, с. 83) і *Кисельов* / *Кисельова* (НКП, с. 82), *Кісельова**, *Кісельова** (НКП, с. 83) < *Кисель* / *Кісель* / *Кісель* < *кисіль* / *кісель* / *кісель*, у поліських говірках *кісель*, *кісель* ‘густа страва, зварена з вівсяного борошна’, ‘кисіль узагалі з вівсяного, житнього і т. п.

борошна' (Вешторт, 1968, с. 382 – 383); *Книш* (НКП, с. 84) < *книш* 'вид білого хліба з загорнутими всередину краями та змазаного салом або олією' (СУМ, 4, с. 198); *Ковбасюк* (НКП, с. 86) < *Ковбаса* < *ковбаса*, на Поліссі *ковбаса* 'м'ясна ковбаса' (Вешторт, 1968, с. 383); *Колобова** (НКП, с. 88) < *Колоб*, пор. *колобок* 'невеликий круглий хлібець', 'круглий коржик', 'омлет' (ЕСУМ, 2, с. 515); *Корженко* (НКП, с. 90) < *Корж* < *корж* 'плоский круглої форми виріб із прісного тіста' (СУМ, 4, с. 289); *Кулеш* (НКП, с. 98) < *кулеш*, у говорах Полісся *куліш*, *кулеш* 'густий суп із пшоняної чи ячмінної крупи', 'суп з будь-якої крупи', 'страва з будь-якої крупи, зварена густіше, ніж суп, але рідше, ніж каша', 'те саме, що паріш', 'густувата юшка для худоби з розтертої картоплі й борошна' (Вешторт, 1968, с. 386); *Кулеша* (НКП, с. 98 – 99) < *кулеша* діал. 'страва з кукурудзяного борошна' (СУМ, 4, с. 390); *Маслов* (НКП, с. 114), *Маслюк* (НКП, с. 115) < *Масло* < *масло* 'харчовий продукт, який виробляють збиванням вершків або сметани' (СУМ, 4, с. 639); *Пирогов* (НКП, с. 150) < *Пиріг* < *пиріг* 'печений виріб із тіста з начинкою', діал. 'вареник' (СУМ, 6, с. 356), лексеми *пирог*, *періг*, *пірог*, *піруг* у поліських говірках мають значення 'пиріг з начинкою', 'хліб із пшеничного борошна', 'буханка хліба, обваліяна перед випічкою в борошні', 'хліб довгуватої форми з будь-якого борошна', 'хліб з тіста, змішаного рідше, ніж звичайний' (Вешторт, 1968, с. 396); *Соус* (НКП, с. 174) < *соус* 'рідка приправа до страви', перен. 'те, що супроводжує або доповнює основне, головне' (СУМ, 9, с. 472) та ін.

5. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...», мотивовані назвами одягу, взуття, прикрас і под.: *Голенище* (НКП, с. 51) < *голенище* 'верхня трубчаста частина чобота, що прикриває литку' (Гримашевич, 2002, с. 39); *Каптуркевич* (НКП, с. 79) < *Каптур* < *каптур*, у середньополіських і суміжних говірках *каптур* 'головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, очіпок', 'весільна шапочка нареченої', 'капюшон', 'чоловічий головний убір з околишем і щитком над лобом, кашкет', 'капелюх', 'старовинний чоловічий головний убір', 'дитяча шапочка' (Гримашевич, 2002, с. 61 – 62); *Кітельова** (НКП, с. 83) < *Кітель* < *кітель*, тобто *кітель* 'формена однобортна куртка із стоячим коміром' (СУМ, 4, с. 171), у поліських говірках *кітель* 'верхня частина жіночого очіпка', 'військовий піджак' (Гримашевич, 2002, с. 68); *Кожухов* (НКП, с. 86) < *Кожух* < *кожух* 'чоловічий чи жіночий одяг з хутра' (Гримашевич, 2002, с. 70); *Кожушко* (НКП, с. 86) < *кожушка* 'короткий жіночий кожух' (Гримашевич, 2002, с. 70) або < *кожушок* 'короткий кожух', 'кожух, покритий тканиною', 'теплий вовняний піджак', 'кімнатне взуття з овечої шкіри з хутром' (Гримашевич, 2002, с. 70 – 71); *Крисіна** (НКП, с. 96) < *Криса* < *криси* мн. 'краї, поля капелюха' (Гримашевич, 2002, с. 79); *Кучменко* (НКП, с. 101) < *Кучма* < *кучма*, у говірках Середнього Полісся *кучма* – 'волохата висока шапка з овечого хутра', 'шапка з чорного чи сірого смушку із сукняним дном, підшита шкірою' (Гримашевич, 2002, с. 81), розм. 'висока бараняча

шапка' (СУМ, 4, с. 424); *Портянко* (НКП, с. 154) < *портянка* 'шматок полотна обмотувати ноги' (Гримашевич, 2002, с. 131), 'сукно з основою з прядильних ниток' (Грінченко, 3, с. 355), *портянкі* мн. 'полотняні штани' (Гримашевич, 2002, с. 131); *Чобітко* (НКП, с. 196) < *чобіток* 'зменш. до *чобіт*' (Грінченко, 4, с. 467), тобто 'рід взуття з досить високими халявами' (СУМ, 11 с. 346); *Шкурат* (НКП, с. 201) < *шкурат* розм. 'шматок шкури' (СУМ, 11, с. 485); *Шуба* (НКП, с. 204) і *Шубін* (НКП, с. 204) < *Шуба* < *шуба* 'верхній зимовий одяг з хутра, на хутрі (перев. з довгими лапами)', 'шерстяний покрив тварин' (СУМ, 11, с. 554) і т. ін.

6. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...», утворені від назв знарядь праці, предметів побуту та їхніх частин: *Віничук* (НКП, с. 42) < *Віник* < *віник* 'зв'язаний жмуток віниччя, лозин, гілок для підмітання долівки, підлоги, обмітання чого-небудь тощо' (СУМ, 1, с. 677); *Довбня* (НКП, с. 63) < *довбня* 'великий, перев. дерев'яний молот або взагалі велика дерев'яна палиця з потовщенням на кінці' (СУМ, 2, с. 330); *Казанович* (НКП, с. 77), *Козанович* (НКП, с. 87) < *Казан*, *Козан* < *казан*, з-поміж значень якого наявні 'металева, переважно округлої форми посудина (з відкритою верхньою частиною) для варіння їжі, кип'ятіння води тощо; котел, чавун' (СУМ, 4, с. 69); *Клепак* (НКП, с. 83) < *клепак* 'дошка, яку чоботар кладе собі на коліна й розбиває на ній шкіру' (Грінченко, 2, с. 250); *Козік* (НКП, с. 87) < *козік*, тобто *козик* 'ніж для знімання шкіри', очевидно, запозичення з польської мови, п. *kozik* 'гострокінцевий складаний ніжик', 'ніж для знімання шкіри з тварини, ніж різника', 'складаний ніж цирульника, скальпель' (ЕСУМ, 2, с. 499); *Колодюк* (НКП, с. 88) < *Колода* < *колода* 'стовбур зрубаного дерева, очищений від гілля', 'обрубок товстої деревини з видовбаною серединою, який використовують як вулик, човен, ночви й т. ін.' (СУМ, 4, с. 228); *Коритко* (НКП, с. 91) < *коритко* 'коробка, прикріплена під кошем над жорнами, крізь який висипається в жорна зерно' (Грінченко, 2, с. 284); *Коцюба* (НКП, с. 93) < *коцюба* 'знаряддя у вигляді насадженого на держак залізного прута з розплесканим і загнутим кінцем для перемішування палива в печі й вигрібання з неї жару, попелу; кочерга' (СУМ, 4, с. 314); *Кочерга* (НКП, с. 94) < *кочерга* = *коцюба*, тільки мн. 'сукупність знарядь, якими пораються біля печі (коцюба, рогач, дерев'яна лопата тощо)' (СУМ, 4, с. 315); *Кошель* (НКП, с. 94) < *кошель*, тобто *кошіль* = *кошик* 'виріб, різний за формою та розміром, виплетений з лози, стебел рогузу, дранки тощо, який використовують у побуті для зберігання або перенесення чого-небудь', а також 'виплетена з лози або соломи велика кругла посудина для зберігання зерна; солом'яник' (СУМ, 4, с. 316); *Кручков*, *Крючков* / *Крюčkova* (НКП, с. 97) < *Крючок* < *крючок* 'зменш. до *крюк*', тобто 'те саме, що *гак*', серед значень якого 'металевий або дерев'яний стрижень, загнутий на одному кінці' (СУМ, 4, с. 379; 2, с. 17); *Макагон* (НКП, с. 111) <

макагон, тобто *макогін* ‘дерев’яний стрижень із потовщеним заокругленим кінцем, яким розтирають у макітрі мак, пшоно тощо’ (СУМ, 4, с. 603); *Мисник* (НКП, с. 118) і *Миснікова** (НКП, с. 118) < *Миснік* < *миснік*, тобто *мисник* ‘полиця для посуду, іноді для продуктів у сільській хаті; шафа з полицями для посуду і продуктів’ (СУМ, 4, с. 719); *Чаркова** (НКП, с. 194) < *Чарка* < *чарка* заст. ‘велика (перев. скляна) посудина для пиття вина та спиртних напоїв; келих’, ‘невелика посудина для пиття вина та спиртних напоїв’ (СУМ, 11, с. 271); *Чепель* (НКП, с. 194) < *чепель* ‘ніж зі зламаним кінцем’ (Грінченко, 4, с. 451) і под.

Назви музичних інструментів відображені в основах прізвищ: *Бандура* (НКП, с. 24) < *бандура* ‘український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми’ (СУМ, 1, с. 100); *Дуда* (НКП, с. 66) < *дуда* = *дудка* ‘народний духовий музичний інструмент у вигляді порожнистої трубки з отворами’ (СУМ, 2, с. 431), = *волинка* ‘народний духовий музичний інструмент, що складається з міха й уставлених у нього двох-трьох трубок; коза’ (СУМ, 2, с. 431; 1, с. 726); *Дудченко*, *Дудчик* (НКП, с. 66) < *Дудка* < *дудка* (значення див. вище); *Тарабанчук* (НКП, с. 178) < *Тарабан* < *тарабан* = розм., рідко *барабан* ‘ударний музичний інструмент, що має форму широкого порожнього циліндра, обидва отвори якого затягнені шкірою’ (СУМ, 10, с. 37; 1, с. 103), *Цимбаленко*, *Цимбалюк* (НКП, с. 193) < *Цимбал* < *цимбал* ‘музичний інструмент’ (ЕСУМ, 6, с. 248), *цимбали* ‘старовинний музичний інструмент, що складається з дерев’яного корпусу трапецоїдальної форми й металевих струн, на яких грають, ударяючи молоточками або паличками’ (СУМ, 11, с. 214) та ін.

7. Прізвища житомирців «Національної книги пам’яті...», похідні від назв абстракцій: *Журбенко* (НКП, с. 69) < *Журба* < *журба* ‘невеселий настрій, важкі почуття; печаль, смуток’, ‘обставини, що викликають важкі почуття, сильні переживання, печаль, смуток’ (СУМ, 2, с. 548); *Жарук* (НКП, с. 68) < *Жар* < *жар* перен. ‘про запальність, пристрасність, жагучість’ (СУМ, 2, с. 509); *Кара* (НКП, с. 79) < *кара* ‘суворе покарання, відплата за що-небудь’ (СУМ, 4, с. 99); *Мандра* (НКП, с. 113), пор. *мандри* мн., розм. ‘те саме, що мандрівка’ (СУМ, 4, с. 617); *Незгода* (НКП, с. 137) < *незгода* ‘відсутність взаєморозуміння, мирних стосунків, злагоди між ким-небудь; чвари, розлад’, ‘розбіжність у поглядах, думках, світогляді і т. ін.’, ‘нещастя, біда, труднощі в чому-небудь’ (СУМ, 5, с. 314); *Шлопок* (НКП, с. 201) < *шльопок* розм. ‘удар чимсь м’яким, еластичним по чому-небудь’, ‘характерний глухий звук від удару чимсь м’яким, еластичним’ (СУМ, 11, с. 497) і т. ін.

8. Прізвища житомирців «Національної книги пам’яті...», утворені від назв явищ природи й різних часових понять: *Жарук* (НКП, с. 68) < *Жара* < *жара* ‘гаряча літня пора; спека’ (СУМ, 2, с. 509); *Зорін* (НКП, с. 73) < *Зоря* < *зоря* ‘те саме, що зірка’, ‘яскраве освітлення

горизонту перед сходом і після заходу сонця' (СУМ, 3, с. 689); *Колядо* (НКП, с. 89) і *Колядюк* (НКП, с. 89) < *Коляда* < *коляда* 'старовинний обряд славлення різдвяних свят піснями (колядками)' (СУМ, 4, с. 237), слов'янське ім'я прізвиськового походження *Коляда* давали дитині, народженій під час колядування (Чучка 2011, с. 205); *Місяць* (НКП, с. 120) < *місяць* 'найближче до Землі небесне тіло, супутник Землі, що світить відображенням сонячним світлом', 'проміжок часу, протягом якого це небесне тіло обертається навколо Землі (від 28 до 31 доби)' (СУМ, 4, с. 753); *Неділько* (НКП, с. 137), пор. *неділя* 'назва сьомого дня тижня, загального дня відпочинку' (СУМ, 5, с. 284), ім'я *Неділко* «могло народитися тільки в християнський період, коли вже усталилося поняття *неділя*» (Чучка, 2011, с. 256); *Середа* (НКП, с. 168) і *Середова**, *Середович*, *Середович-Каменецька**, *Середюк* (НКП, с. 168) < *Середа* < *середа* 'назва третього дня тижня (після неділі)' (СУМ, 9, с. 134); *Мороз* (НКП, с. 121) і *Морозова**, *Морозюк* (НКП, с. 121) < *Мороз* < *мороз* 'холод, коли температура повітря спадає нижче нуля' (СУМ, 4, с. 804); *Холоденко* (НКП, с. 191) < *Холод* < *холод* 'низька температура навколишнього середовища (повітря, води тощо)' (СУМ, 11, с. 113); *Шквира* (НКП, с. 201), *шквира* діал. 'снігова буря; хуртовина' (СУМ, 11, с. 473) і т. ін.

9. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...» мотивовані назвами різних видів рослинного покриву: *Байраченко* (НКП, с. 23) < *Байрак* < *байрак* 'лісок у яру; лісова долина' (ЕСУМ, 1, с. 91); *Дубинин*, *Дубинін* / *Дубиніна* (НКП, с. 65), *Дубінін* (НКП, с. 65) / *Дубініна* (НКП, с. 66) < *Дубина* / *Дубіна* < *дубина* 'дубовий ліс, гай: дубова памолодь' (СУМ, 2, с. 429); *Ліс* (НКП, с. 107) і *Лісевич* (НКП, с. 107) < *Ліс* < *ліс* 'велика площа землі, заросла деревами і кущами' (СУМ, 4, с. 522) та ін.

10. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...», утворені від назв одиниць виміру й грошей: *Ліхва* (НКП, с. 107) < *лихва* заст. 'процент' (СУМ, 4, с. 495); *Пятак* (НКП, с. 157) < *п'ятак* 'монета або грошова сума у п'ять копійок' (СУМ, 7, с. 420) і под.

11. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...», похідні від назв речовин: *Попель* (НКП, с. 153) < *попіль* 'легка пилоподібна сіра (рідко чорна або біла) маса, яка залишається після згоряння чого-небудь', геол. 'тонкий пил сірого або білого, іноді чорного кольору, що виходить на поверхню землі під час виверження вулканів' (СУМ, 7, с. 206) та ін.

12. Прізвища житомирців «Національної книги пам'яті...», утворені від назв хвороб, фізичних вад тощо: *Гуля* (НКП, с. 58) і *Гулько* (НКП, с. 58), *Гулов* / *Гулова* (НКП, с. 58) < *Гуля* < *гуля* 'наріст, шишка' (Грінченко, 1, 352), 'заокруглена опуклість, наріст на тілі людини або тварини від запалення, удару і т. ін.' (СУМ, 2, с. 191); *Ковтун* (НКП, с. 86) < *ковтун* 'жмут збитого волосся, вовни, шерсті', мед.,

вет. 'хвороба шкіри в людей на голові та в коней під гривною, при якій волосся сплутується й злипається' (СУМ, 4, с. 206) і т. ін.

Низка прізвищ могла утворитися від апелятивів різної семантики: *Биков / Бикова* (НКП, с. 29) < *Бик* < *бик* 'велика свійська рогата тварина; самець корови', 'назва робочої тварини; віл' або < *бик* заст. 'великий казан' (СУМ, 1, с. 165); *Бугайчук* (НКП, с. 35) < *Бугай* < *бугай* 'некастрований племінний бик' або < *бугай* 'нічний болотяний птах з родини чапель' (СУМ, 1, с. 246); *Вишняк* (НКП, с. 41) < *вишняк* 'те саме, що *вишнівка*', тобто 'вишнева наливка' чи < *вишняк* = *вишник* 'садок з вишневих дерев або молода вишнева порість' (СУМ, 1, с. 543); *Воронцов / Воронцова* (НКП, с. 45) < *Воронець* < *воронець* 'вороний кін' або < *воронець* бот. 'півонія вузьколиста (*Paeonia tenuifolia* L.)' (СУМ, 1, с. 740); *Голубець* (НКП, с. 52) < *голубець* 'зменш.-пестл. до *голуб*' (СУМ, 2, с. 118), М. Никончук серед поліських назв *свійського голуба* наводить і *голуб*, і *голубець* (Никончук, 1968, с. 445), або < *голубець*, мн. *голубці* (одн. *голубець*) 'страва з м'ясного або іншого фаршу, тушкованого в капустяних листках' (СУМ, 2, с. 119); *Деркач* (НКП, с. 61), *Диркач* (НКП, с. 62) < *деркач* 'невеликий перелітний птах із жовтуватого-бурих оперенням, який відзначається характерним скрипучим криком' (СУМ, 2, с. 252), у середньополіських говірках цього птаха звуть і *деркач*, і *диркач* (Никончук, 1968, с. 446), або < *деркач* 'стертий віник' (СУМ, 2, с. 252); *Калита* (НКП, с. 77) < *калита* 'помашений медом корж, який уживають для ворожіння в день святого Андрія' чи < *калита* 'торба для грошей' (СУМ, 4, с. 77); *Кльоць* (НКП, с. 84) < *кльоць* діал. 'колода, брус' (СУМ, 4, с. 195) або < *кльоци* перев. мн., в одн. *кльоць* 'взуття з дерев'яними підощвами', 'старі гумові чоботи' (Гримашевич, 2002, с. 69); *Кракович* (НКП, с. 95) < *Крак* < *крак* діал. 'ворон' або < *крак* 'кущ' (СУМ, 4, с. 322); *Крупович* (НКП, с. 97) < *Крупа* < *крупа* = рідко *круп*и 'очищені й подрібнені зерна злакових рослин, що їх використовують як продукт харчування' або < *крупа* = рідко *круп*и 'атмосферні опади, схожі на дрібні кулясті зернята' (СУМ, 4, с. 372) чи < *Круп* < *круп* = розм. рідко *криж*і 'задня частина тулуба тварини (звичайно коня)' або < *круп* 'гостре запалення гортані й трахеї, що супроводжується спазмами горла та утрудненим диханням' (СУМ, 4, с. 372, 343); *Кулік* (НКП, с. 99) і *Кулікова** (НКП, с. 99) < *Кулік* < *кулік*, тобто *кулік* 'невеликий болотяний птах з довгими ногами та довгим дзьобом' або *кулік* 'зменш. до *куль*' – 'обмолочений і обтрушений від уламків сніп жита або пшениці, що використовується для покрівлі', 'маленький мішечок' (СУМ, 4, с. 390, 392); *Молотов* (НКП, с. 121) < *Молот* < *молот* основне значення якого – 'великого розміру молоток для подрібнення каменю, кування заліза, забивання чого-небудь і т. ін.' (СУМ, 4, с. 790) або < *молот* 'пивна гуща', 'бурякова маса, з якої вичавлено сік цукру', 'розварена м'якоть ягід (для киселю)', 'відходи з вивареного солоду' (ЕСУМ, 3, с. 504); *Півник* (НКП, с. 150) < *півник* 'зменш.-пестл. до *півень*' або < *півники* (одн. *півник*) 'багаторічна

трав'яниста рослина з великими жовтими або фіолетовими квітками й вузьким мечовидним листям; вирощується як декоративна; використовується в парфумерії' (СУМ, 6, с. 383); *Рак* (НКП, с. 158) і *Ракович* (НКП, с. 158) < *Рак* < *рак* зоол. 'покрита панцером безхребетна прісноводна тварина класу членистоногих з великими клішнями біля голови і черевцем, схожим на хвіст' або < *рак* мед. 'злаякісна пухлина на зовнішніх або внутрішніх органах людини чи тварини' (СУМ, 8, с. 443 – 444); *Сокирко* (НКП, с. 173) < *сокирка* 'зменш.-пестл. До *сокира*' або < *сокирки* мн., бот. '(Consolida) однорічна трав'яниста рослина родини жовтцевих, що цвіте фіолетово-синіми, зрідка рожевими або білими квітками' (СУМ, 9, с. 438); *Тетера* (НКП, с. 180) < *тетеря* 'те саме, що *тетерук*, *тетерка*' (СУМ, 10, с. 102), на Поліссі трапляються назви *тетера*, *тетеря*, *титера* (Никончук, 1968, с. 464), чи < *тетеря* 'страва з борошна та пшона', 'страва із сухарів або хліба з водою, сіллю, цибулею та олією' (СУМ, 10, с. 103); *Толокевич* (НКП, с. 182) < *Толока* < *толока* 'залишене під пар поле, що служить пасовищем для худоби', діал. 'взагалі вільна ділянка біля села, де збиралася молодь гуляти' < *толока* розм. 'звичайно одноразова праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи, на яку скликають сусідів, родичів, товаришів (без оплати, а за частування)' (СУМ, 10, с. 180); *Шумович* (НКП, с. 204) < *Шум* < *шум* 'сукупність різноманітних звуків, які швидко змінюються за частотою і силою; глухі звуки, що зливаються в одноманітне незлагоджене звучання' чи < *шум* 'непрозора й легка пухлята маса, яка утворюється на поверхні деяких рідин при сильному збовтуванні, нагріванні, бродінні і т. ін.; піна' (СУМ, 11, с. 561) та ін.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, твірною базою для прізвищ Житомира «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні», похідних від слів категорії *nomina impersonalia*, найчастіше слугують назви свійських і диких птахів та звірів, анатомічні назви, назви як сільськогосподарських, так і дикорослих рослин, дерев. Аналізовані оніми, утворені від назв страв, напоїв, продуктів харчування, дають уявлення про меню давніх мешканців Житомирщини. Помітне місце серед побутової лексики, відображеної в складі прізвищ, посідають назви різних інструментів, а також одягу та взуття. У незначній кількості прізвищ відображені назви абстракцій, рельєфу й різних видів рослинного покриву, хвороб, фізичних вад.

Подальше вивчення прізвищ Житомирщини дасть змогу виявити інші їхні регіональні особливості.

Література

Будько, І. В. (2023). Лексична база прізвищ Брусилівщини (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні»). *Мовні виміри світу*: матеріали III Міжнар. наук.-практ.

- студентсько-учнівської конф. (20 квіт. 2023 р., м. Житомир). Житомир. С. 13 – 15.
- Вешторт, Г. Ф. (1968). Названия пищи в говорах Полесья. *Лексика Полесья: материалы для полесского диалектного словаря* (С. 366 – 414). М.: Наука.
- Гримашевич, Г. І. (2002). *Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок*. Житомир, 184 с.
- Махорін, Г. Л., Копійченко, Л. А. & Тіміряєв, Є. Р. (2008). Голодомор 1932 – 1933 рр. на Житомирщині. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Житомирська область / редкол.: М. А. Черненко (голова) та ін. Житомир: Полісся*. С. 9 – 18.
- Никончук, Н. В. (1968). Полесские названия птиц. *Лексика Полесья: материалы для полесского диалектного словаря* (С. 439 – 471). М.: Наука.
- Трійняк, І. І. (2005). *Словник українських імен / за ред. І. М. Желізняк*. Київ: Довіра, 509 с.
- Худаш, М. Л. (1977). *З історії української антропонімії*. Київ: Наук. думка, 235 с.
- Чучка, П. П. (2005). *Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник*. Львів: Світ. XLVIII, 701 с.
- Чучка, П. П. (2011). *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*. Ужгород: Ліра, 432 с.
- Чучка, П. П. (2008). *Антропонімія Закарпаття*. Ужгород, 672 с.
- Ящук, Л. В. (2008). *Антропонімія Житомирщини XVI – XVII ст.: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 – українська мова*. Житомир, 209 с.
- Ящук, Л. В. & Титаренко, В. М. (2022). Лексична база прізвищ Житомирщини (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні»). *Вісн. Житомир. держ. ун-ту імені Івана Франка. Філологічні науки*. Житомир. Вип. 2. С. 198 – 210.
- Ящук, Л. В. & Титаренко, В. М. (2023). Прізвища Чуднівщини, похідні від імен (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні»). *Наук. вісн. Ужгород. ун-ту: серія: Філологія*. Ужгород. Вип. 2. С. 515 – 523.
- Ящук, Л. В. (2024а). Прізвища Житомирщини із суфіксами -ук, -'ук, -чук (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні»). *Студії з ономастики та етимології 2023 – 2024*. К. С. 198 – 212.
- Ящук, Л. В. (2024б). Прізвища Житомира, похідні від імен (на матеріалі «Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні»). *Onim w paradygmatach językoznawczych. Onim u mowoznawczych paradigmat*. Warszawa–Siedlce. С. 153 – 173.

Джерела

- Грінченко – Словарь української мови Бориса Грінченка = Словарь украинского языка (1997). Т. 1 – 4. [Репр. відтворення вид. 1907 – 1909 рр.]. Київ: Довіра – УНВЦ «Рідна мова».
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови (1982 – 2012). Т. 1 – 6. Київ: Наук. думка.
- НКП – Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Житомирська область (2008). Житомир: Полісся.
- СУМ – Словник української мови (1970 – 1980). Т. 1 – 11. Київ: Наук. думка.

Список інших умовних скорочень

- бот. – ботаніка
вульг. – вульгарне слово, вираз
діал. – діалектне слово
жін. – жіноче ім'я
заст. – застаріле слово
збірн. – збірне слово
зменш. – зменшений, зменшувальний
зменш.-пестл. – зменшено-пестливий
мн. – множина
одн. – одиниця
п. – польський
перев. – переважно
перен. – переносно, переносне значення
пестл. – пестливий
псл. – праслов'янський
розм. – розмовне слово, вираз
роsl. – рослина
чол. – чоловіче ім'я

Стаття надійшла до редакції 15.04.2025 р.

Прийнято до друку 19.05.2025 р.

Рецензент – доктор філол. наук, проф. Глуховцева К. Д.